

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.32782/ln.2024.22.2.4>

Волошкевич Г.А.

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри державно-правових дисциплін
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького*

СВОБОДА ВІРОСПОВІДАННЯ ТА МІЖКОНФЕСІЙНІ КОНВЕРСІЇ У СЕРЕДОВИЩІ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ПІСЛЯ ПРИЙНЯТТЯ УКАЗУ 17 КВІТНЯ 1905 РОКУ (НА ПРИКЛАДІ БАПТИСТСЬКИХ ГРОМАД УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ)

Актуальність проблеми. Україна є багато-національною та поліконфесійною країною, на території якої проживає велика кількість представників національних груп та релігійних конфесій. Важливим завданням для демократичної держави є створення належних умов для реалізації та захист основоположних прав і свобод людини, одним з яких виступає право на свободу совісті та віросповідання. Конфесійна політика повинна носити виважений та компромісний характер, не допускаючи створення переваг та преференцій для представників однієї релігії. Її проведення повинно спиратися на наявний вітчизняний досвід регулювання міжконфесійних відносин, набутий, зокрема, у часи перебування українських земель у складі Російської імперії. Одним з важливих етапів розвитку державно-конфесійних відносин в дореволюційний період стало прийняття 17 квітня 1905 р. указу, який декларував надання одного з фундаментальних прав людини – свободи віросповідання, і повинен був подолати існуючі в суспільстві міжконфесійні конфлікти. Дослідження конфесійної політики Російської імперії на останньому етапі її існування є не лише важливим науковим питанням, але має і практичне значення. Пошуки оптимальних моделей взаємодії держави та релігійних громад, приклади вдалих розв'язань міжконфесійних проблем, помилки допущені у процесі державного регулювання конфесійних відносин – все це може стати цінним досвідом для вирішення сучасних проблемних питань, що постають перед українською державою.

Стан опрацювання. Державна політика щодо неправославних (інославних) конфесій та її нормативно-правового забезпечення, зокрема указу від 17.04.1905 р. є предметом аналізу як вітчизняної, так і зарубіжної історіографії. Проблеми державно-конфесійних відносин на початку ХХ століття та зміни в державній політиці відносно неправославних громад, а також окремі аспекти взаємовідносинам між царським урядом та баптистськими громадами, викладені у роботах П. Верта [1], А. Вардіна [2], А. Полунова [3], Г.Колемана [4], М.Тіссєр [5], Дж.Вайта [6], Г.Павлюк [7], Ф.Проданюк [8]. та інш. Відзначаючи високий науковий рівень зазначених досліджень, водночас, слід відзначити, що питання пов'язані з впливом указу 1905 року на правове становище баптистських громад та практикою його застосування на українських землях в них розкриваються лише частково.

Мета статті. У даній статті ставиться мета відтворити та проаналізувати причини прийняття, зміст та основні положення указу про віротерпимість від 17.04.1905 року, а також розкрити практику його реалізації щодо баптистських громад українських губерній.

Виклад основного матеріалу. Початок ХХ століття в історії Російської імперії характеризується активізацією державної політики щодо релігійних конфесій, зокрема щодо представників т.зв. «сектантських» громад до яких належали і прихильники баптизму або «євангельські християни» - християнська течія, що поєднувала в собі елементи про-

тестантської та православної християнських традицій. У своїх попередніх дослідженнях ми вже відзначали, що наприкінці XIX ст. баптистське віровчення поширилося серед значної частини населення Південної та Східної України, що викликало незадоволення, а почасти і супротив зі сторони офіційної православної церкви та місцевих органів влади. Головною причиною негативного відношення зі сторони російської влади було поступове зростання кількості православних віруючих, що бажали перейти до нової конфесії вийшовши з лона «офіційної» православної російської церкви (ПРЦ). Крім того, у російському уряді висловлювалися сумніви у лояльності носіїв віровчення, яке надійшло з Заходу і чия діяльність тривалий час здійснювалася за кошти англійських та німецьких протестантів [9, с. 48-49]. «Німецьку карту» активно використовували консервативно налаштованих представників російського суспільства і ПРЦ, які вбачали у сектантах потужну конкурентну силу і намагалася дискредитувати інославні конфесії, виставивши їх нелояльними та шкідливими перед царським урядом.

Подібне ставлення обумовило тривале існування баптизму у статусі невизнаних законом, але терпимих конфесій, доки в 70-х – 80-х рр. XIX ст. не було прийнято ряд актів, які офіційно визнали за баптистами офіційний статус і закріпили за ними мінімально необхідний набір прав, що забезпечував можливість сповідання власної віри – право відправляти богослужіння, право не бути покараним за свою віру, право здійснювати власні обряди (поховання, весілля). Разом з тим, слід відзначити, що правове становище баптистів у порівнянні з іншими конфесіями, насамперед православною, було значно гіршим. По-перше, їм заборонялося здійснювати будь-яку публічну діяльність, яка могла бути розцінена як демонстрація свого віровчення (хрестові ходи, носіння ікон тощо), а також проводити заходи з навернення до своєї віри представників християнських конфесій. Виникали проблеми і з здійсненням взаємопов'язаних

прав – проведенням шлюбних обрядів та їх затвердженням, реєстрації народження дітей, здійсненням поховань тощо. По-друге, оголошення у 1894 році штундизму (релігійної течії баптизму) «однією з найбільш небезпечних та шкідливих у церковному та державному відношенні» сект сприяло активному переслідуванню баптистських громад місцевими представниками РПЦ при сприянні органів державної влади [10, с. 80].

У науковій літературі присвяченій конфесійній політиці царського уряду існують різні оцінки її характеру. Частина авторів виступає з позиції безкомпромісної критики царату, відзначаючи його сприяння православної церкві, обмежувальні заходи та факти переслідувань представників інославних конфесій. Інші дослідники, зокрема західні вчені, схильні до більш виважених оцінок та підкреслюють, що царський уряд тривалий час прагнув знаходити компроміс між національними інтересами, які включали в себе і підтримку та захист православ'я, та інтересами чисельних представників неправославних конфесій [1; 2; 11]. Крім того, у середині самої влади існували різні групи, які мали власне, часто відмінне, бачення характеру та напрямків конфесійної політики держави. Показовим у цьому відношенні є неодноразові конфлікти, які виникали між представниками духовного та судового відомства через протидію Сенату спробам ПРЦ використати судову систему в якості карально-репресивного органу проти баптистів [3, с. 16]. Справедливість подібних оцінок засвідчують події початку XX століття, коли відбувається черговий етап лібералізації конфесійної політики царського уряду, що супроводжувався розширення обсягу релігійних прав і свобод. Агресивний характер поведінки представників ПРЦ та місцевої влади по відношенню до інославних конфесій, почав викликати серйозне занепокоєння у царського уряду, оскільки не лише загрожував міжконфесійними конфліктами та зіткненнями, але й підривав авторитет влади чий розпорядження не втілювалися у життя. Одним з мар-

керів, що свідчив про прагнення центральної влади вирішити цю проблему став маніфест «Про наміри до вдосконалення державного порядку» від 26 лютого 1903 р. у якому наголошувалося на необхідності забезпечити представникам інославно віросповідань можливість вільного відправлення своєї віри [12]. Проте, це розпорядження не досягло своєї мети. На заваді цьому ставало не лише небажання значної маси православного духовенства та чиновництва виконувати подібний наказ, який розглядався ними як «зрада» інтересів ПРЦ. Вагомим фактором стала заплутаність та протирічивість нормативно-правової бази, що регулювала міжконфесійні відносини, а насамперед відсутність у законодавстві однозначної норми, яка б закріплювала свободу віросповідання і поширювала її на всіх групи населення країни. До уряду неодноразово надходили петиції від представників інославно конфесій з проханням здійснити перегляд вже архаїчних законів та норм, а також урівняти правовий статус усіх релігійних громад. Взимку 1904 року з'являється новий документ, який засвідчив, що влада не лише розуміла суть наявної проблеми, а послідовно прагнула її вирішення. Указ Сенату від 12 грудня 1904 року проголошував про намір здійснити перегляд існуючого законодавства «в дусі віротерпимості», одночасно вимагаючи від місцевих адміністрацій не допускати порушень закріплених релігійних прав і свобод та утриматися від надмірних утисків неправославних конфесій [13].

Таким чином, короткий аналіз подій початку ХХ століття дозволяє говорити, що перегляд конфесійної політики царського уряду відбувся задовго до революційних потрясінь 1905-1907 рр., а отже дискусійним є прагнення окремих дослідників, у першу чергу радянських, зобразити появу квітневого указу 1905 року, як вимушену реакцію влади на активізацію руху народних мас. Разом з тим, не можна ігнорувати той факт, що революційні процеси значно прискорили розробку та спростили прийняття указу про

віротерпимість. Початок революції 1905 року сприяв зростанню соціальної напруги та вимогам до уряду щодо політичних і релігійних реформ. Масові страйки, селянські заворушення та політичні демонстрації вимагали від уряду пом'якшення жорсткої політики, включаючи релігійні обмеження. Значна частина населення, включаючи національні та релігійні меншини, була незадоволена обмеженнями на свободу віросповідання та вимагала змін. Прагнучі зменшити суспільне невдоволення влада вимушена була демонструвати поступки та йти на зустріч вимогам повсталих. Одним з таких кроків стала реабілітація осіб, що зазнали переслідувань за віру на попередніх етапах. Так, наприкінці лютого 1905 р. Київським, Подільським та Волинським генерал-губернатором було видано документ «Про скасування обмежень, що накладалися на осіб, які відбували покарання за пропаганду штундизму, баптизму та інших релігійних поглядів» [14, арк.6].

Крім того, важливу роль відігравав зовнішній фактор, оскільки у багатьох європейських країнах вже було введено релігійну терпимість і свободу віросповідання. Натомість, пануючі в російській державі релігійні обмеження та заборони не відповідали проголошеним європейським стандартам і ускладнювали міжнародні відносини і іновірними державами, в першу чергу з католицькими та протестантськими країнами Західної Європи, і потенційно могли привести до ізоляції країни у майбутньому. Очевидно, що лібералізація релігійного законодавства в цілому відповідала інтересам баптистських громад, які, як показують сучасні дослідження, мали тісний зв'язок з впливовими політичними та громадськими діячами зарубіжних країни і могли залучати їх для лобіювання своїх інтересів [4, с. 20; 6, с. 246-248].

17 квітня 1905 року імператора затвердив указ «Про зміцнення начал віротерпимості» (Далі - Указ (1905).) [15]. У результаті цієї реформи скасовувалися найбільш серйозні обмеження релігійного життя іновірців

та представників інославнох віросповідань, а також надавалися наступні права: право вільного сповідання віри та відправлення релігійних обрядів, скасовані обмеження щодо будівництва та ремонту храмів, набуття церковного майна, творення релігійних учбових закладів, створення нових громад всередині конфесій та визнання за ними релігійних обрядів тощо.

Одним з ключових здобутків Указу (1905) стало проголошення права на вільний перехід з православної конфесії до іншої християнської конфесії, а також право особи ідентифікувати себе, як представники певної конфесії. Для представників українських баптистських та штундистських громад, яких місцева влада часто помилково відносила до православних сектантів, це було надзвичайно важливе положення, оскільки тепер вони могли «за їхнім бажанням виключені з числа православних та зараховані до тієї релігії, до якої раніше належали вони самі або їхні предки», що, у свою чергу, знімало чисельні перепони на шляху сповідання своєї релігії [15].

Водночас, говорячи про позитивні наслідки прийняття квітневого указу 1905 року, справедливо буде зазначити, що його зміст був далекий від проголошення справжньої свободи віросповідання. Вітчизняні та зарубіжні дослідники звертають увагу, що продовжували зберігатися поділ конфесій на повноправні та неповноправні, православна церква та релігія користувалася державною підтримкою та захистом, перехід з православ'я міг здійснюватися лише у визнану християнську конфесію, залишалися діяти кримінально-правові норми, що закріплювали відповідальність за злочини проти віри тощо [1, с. 586-587; 5; 3, с. 163-164; 7, с. 175-176]. Фактично, можна стверджувати, що Указом (1905) було не стільки запроваджено свободу віросповідання, скільки розширено межі віротерпимості за рахунок остаточної легалізації окремих конфесій, збільшення обсягу релігійних прав їх представників та скасування найбільш архаїчних обмежень у сфері міжконфесійних конверсій.

Прийняття 17 жовтня 1905 року імператорського Маніфесту, у якому було вже чітко проголошено про надання «свободи совісті» суттєво не змінив ситуацію. В Маніфесті 1905 р. було відсутнє чітке визначення поняття «свобода совісті», а Основні закони Російської імперії (1906 р.) закріпивши надання російським підданим свободи віросповідання, водночас визначили, що умови користування цією свободою будуть визначатися окремим законом. Однак, до 1917 року такий закон так і не був прийнятий, хоча на розгляд Державної думи і подавалися декілька урядових та депутатських законопроектів про релігійні, індивідуальні та колективні свободи, а також про свободу совісті [16]. Тож, Указ (1905) продовжував виступати основним документом, що регулював міжконфесійні конверсії аж до 1917 року.

Законодавчі зміни 1905-1906 років хоча і радикально не змінили правове становище колишніх сектантських громад, водночас значно спростили переходи з однієї конфесії до іншої. Згідно з новими правилами місцева влада не мала права дозволяти або забороняти перехід в інше віросповідання, а лише здійснювала реєстрацію факту зміни віросповідання. Особа, що бажала здійснити зміну своєї конфесійної приналежності повинна були надіслати відповідну заяву місцевому губернатору, а останній пересилав заяву на розгляд місцевого духовного начальства того сповідання, до якого бажав приєднатися неофіт. Одночасно, здійснювалося повідомлення місцевого священнослужителя та керівництва церковної організації до якої належав заявник. Якщо сторони не вказували на наявність протизаконності у діях особи (наприклад, перехід з православної до іудейської віри був заборонений), що дозволяло губернаторові відхилити заяву, то процедура міжконфесійного переходу вважалася завершеною [17, с. 21].

Скасування, принаймні на законодавчому рівні, обмежень щодо переходів між конфесіями мала неоднозначні наслідки, на чому

наголошують сучасні дослідження. Зокрема, можливість поширювати своє віровчення серед представників інших конфесій та ознайомлювати їх з догматами релігійних вчень призвела до активізації місіонерської діяльності. Одними з лідерів цього руху стали баптисти, які спираючись на організаційну та фінансову підтримку закордонних громад, за короткий період зуміли побудувати ефективний механізм ознайомлення суспільства з основами свого релігійного вчення. Для здійснення місіонерської діяльності активно використовувалися друковані засоби, що включали в себе не лише релігійну літературу, а й періодичні видання: часописи («Християнин», «Баптист»), газети («Ранкова зірка»). В селах та містах проводилися публічні зібрання, які викликали жвавий інтерес у присутніх та користувалися великою популярністю у населення. Важливу роль у поширенні баптизму, відіграла активна участь його прихильників у різноманітних соціальних проектах, що були спрямовані на підвищення рівня життя населення: будівництво лікарень, будинків для сиріт, допомога малозабезпеченим тощо [6, с.248]. Як наслідок, початок ХХ ст. стає періодом неспинного зростання чисельного складу та кількості баптистських громад, які перетворюються на потужну конфесію, що спроможна представляти свої інтереси на загальнодержавному рівні [18, с.8].

Водночас, дослідники які займаються вивченням проблеми міжконфесійної конверсії після прийняття Указу (1905), роблять однозначний висновок, що основна маса бажаючих змінити віру належала до лона ПРЦ, що загрожувало потенційною небезпечкою для місіонерів [5]. Зокрема, за даними Департаменту духовних справ за період з 1905 р. до 1911 р. до «баптистів» перейшло 30 094 особи, з них 24 140 осіб (80%) - із православ'я.

Прагнення царського уряду захистити інтереси ПРЦ та загальний курс на звуження обсягу прав і свобод наданих в ході революційних подій 1905-1907 рр., зумовив погір-

шення адміністративно-правових умов для місіонерської діяльності баптистів. Відповідно до прийнятих 4 жовтня 1910 р. «Правила для влаштування сектантами богослужбових і молитовних зібрань», без спеціального дозволу могли проводитися лише молитовні зібрання у спеціально обладнаних приміщеннях, з обов'язковим про це завчасним повідомленням (за два-три тижні). Недотримання цього порядку, або критика ПРЦ чи її вчення, ставали підставою для заборони молитовних зібрань рішенням представника поліції, який обов'язково був присутній на зібранні. Не дивлячись на встановлені обмеження, місцева влада вважала їх недостатніми і пропонувала посилити контроль над діяльністю баптистів. Так, губернатори українських губерній де перехід від православ'я до баптизму відчувався найбільш сильно, звернулися до центральної влади з пропозицією доповнити правила від 4.10.1910 пунктами, які забезпечували більш ефективний контроль за баптистами, зокрема пропонувалося: заборонити без спеціального дозволу проводити богослужіння та обряди групам та сектантам, що не об'єднані у громади, а також заборонити виголошення проповідей особами, що не є засновниками громади, без дозволу адміністрації [7, с.176].

Практика застосування цих норм засвідчила, що зусилля місцевої влади були спрямовані не лише на протидію «нелегальним» сектам, але й використовувалися для переслідування легальних баптистських громад. Зокрема, у 1911 р. одна з громад баптистів Катеринославської губернії звернулася до МВС зі скаргою на дії місцевої адміністрації, яка посилює на правила від 04.10.1910, заборонила здійснення обряду водного хрещення просто неба [19]. У своїх листах київський юрист І.П.Кушніров, який представляв інтереси баптистів, залишив велику кількість прикладів зловживань та прямих порушень допущених місцевою владою українських губерній по відношенню до представників баптистських громад: заборона проведення

зібрань, відмова в реєстрації громади, арешти за проповідування релігійного вчення, відсутність реакції на злочини, що вчинялися по відношенню до баптистів через їх релігійні переконання (побиття, псування майна, наруга над релігійними символами тощо) [20].

Ще більших переслідувань баптистський рух зазнав у роки Першої світової війни. Прихильники ПРЦ вже давно використовували тезу про «німецьке» коріння баптизму, тож початок війни з Німеччиною, створив умови для розгортання репресій проти конкурентів, використовуючи при цьому як загальносуспільні антинімецькі настрої, так і «непатріотичну» антимілітаристську позицію баптистів у питанні військової служби. Як наслідок, почалися переслідування баптистів, що супроводжувалося закриттям громад та репресіями проти священнослужителів. Так, з 1914 по 1916 рр. було припинено діяльність баптистських громад Херсонської, Бессарабської та Таврійської губерній, а їх лідери вислані до Сибіру [21 , с. 117]. Якщо на попередніх етапах центральна влада прагнула займати позицію арбітра і намагалася недопускати надмірних переслідувань, то з початком війни був обраний курс на обмеження прав і свобод конфесій, лояльність представників яких викликала сумніви. З зрозумілих причин, найбільш суттєві обмеження торкнулися баптистських громад, де питома вага німецькомовного населення були більш значною, а громади мали тісні зв'язки з німецькими протестантами та евангелістами. 29 квітня 1915 р. Департамент духовних справ подав до Державної Думи

законопроект, згідно з яким питання про перехід з «інославного» сповідання в сектантське віровчення не могло вирішуватися без затвердження МВС. У листопаді 1916 р. Департаментом поліції був розроблений і в грудні затверджений «Статут благочиння і безпеки», зміст якого засвідчив, що в питаннях забезпечення права на свободу віросповідання уряд зробив суттєвий крок назад, повернувшись до окремих положень, що існували до віросповідної реформи 1905 року

Висновки. Політика царського уряду щодо інославних конфесій на початку ХХ століття носила загалом ліберальний характер і була спрямована на розширення їх прав і свобод. Її логічним продовженням стало прийняття указу від 17 квітня 1905 року, який скасовував найбільш серйозні обмеження релігійних прав і свобод, дозволив вільний вибір віросповідання та суттєво спростив перехід з однієї конфесії до іншої. Водночас, указ не впроваджував реальну свободу віросповідання, а лише розширив межі віротерпимості за рахунок збільшення обсягу релігійних прав. Наслідком прийняття цього указу стала активізація місіонерської діяльності баптистів, що спричинило серйозні конфлікти з ПРЦ через масовий вихід з православ'я. На місцях адміністрація продовжувала чинити тиск на баптистів та протидіяла реалізації права на вільний вибір віросповідання. Прагнення царського уряду захистити інтереси ПРЦ та початок Першої світової війни зумовили повернення релігійних обмежень, що існували до реформи 1905 р.

Анотація

У статті розглядається конфесійна політика царського уряду щодо неправославних конфесій, її правове оформлення, еволюція та методи реалізації на початку ХХ ст. Основна увага приділена проблемам свободи віросповідання представників баптистських релігійних громад на українських землях.

Встановлено, що на початку ХХ століття конфесійна політика царського уряду була спрямована на розширення релігійних прав і свобод, насамперед християнських неправославних конфесій. Одним з кроків у цьому напрямку стало прийняття указу від 17 квітня 1905 року, який скасовував найбільш серйозні обмеження релігійних прав і свобод та дозволив вільний вибір віросповідання. Аналіз закріпленого механізму реалізації права на вибір віросповідання

дозволяє зробити висновок, що він значно спростив перехід з однієї конфесії до іншої. Зроблено висновок, що указ від 17 квітня 1905 року суттєво поліпшив становище баптистів і був використаний ними для активної місіонерської діяльності, наслідком чого стало зростання чисельності представників цієї конфесії.

Проведено аналіз практики реалізації положень указу 1905 року в українських губерніях. Зроблено висновок, що на місцях місіонерська діяльність баптистів зустрічала опір православної церкви та місцевих чиновників. Автор робить висновок, що не дивлячись на проголошені права і свободи, послідовники баптистів продовжували обмежуватися у їх релігійних правах і переслідувалися владою. Особливо помітно це проявилось в роки Першої світової війни.

Ключові слова: свобода віросповідання, релігійне законодавство, релігійне право, баптизм, права меншин, державно-конфесійна політика, указ 1905 року.

Voloshkevych H.A. Freedom of conscience and religious conversion national minorities after adoption of the Edict April 17, 1905 (the case of Ukrainian baptists)

Summary

The paper deals with the development of the Baptist movements in late Imperial Russia, their perception by the ecclesiastical and secular authorities, the measures undertaken by the Church and government in order to combat the Protestant sectarianism. The main attention is paid to the problems of freedom of religion of representatives of baptist in the Ukrainian lands.

It has been established that in the early XX century, the tsarist government's confessional policy was aimed at expanding religious rights and freedoms, primarily of Christian non-Orthodox denominations. One of the steps in this direction was the adoption of the Law on Religious Tolerance on April 17, 1905, which allowed the registration sectarian communities and greatly simplified the transition from one denomination to another. Thanks to these changes, Russian-Ukrainian evangelical believers significantly expanded their missionary activity and were able to publish their literature freely.

The author analyzes the practice of implementing the provisions of the 1905 decree in the Ukrainian provinces. It is concluded that the missionary activity of Baptists on the ground was opposed by the Orthodox Church and local officials. The author comes to the conclusion that despite the legalization of religious organizations of Protestant direction, the followers of these sects continued to limit rights. They were extremely oppressed by the government during the World War I.

Key words: freedom of religion, legislation, baptism, state and church relation, religious policy, the 1905 decree, religious legislation.

Список використаних джерел:

1. Werth, Paul W and the redefinition of confessional boundaries in imperial Russia, 1905-1914. *Slavica Publishers*. Vol. 13. № 3. 2012. pp. 585-610. <https://doi.org/10.1353/kri.2012.0040>.
2. Albert W. Wardin Penetration of the Baptists into the Russian Empire in the Nineteenth Century. *Journal of European Baptist Studies*. Vol 7.3. 2007. P.34-47.
3. Polunov A. Freedom of conscience The problem of religious freedom in late imperial Russia: The case of Russian Baptists. *Journal of Eurasian Studies*. Vol. 3. 2012. P. 161-167. <https://doi.org/10.1016/j.euras.2012.03.006>
4. Coleman H. J. *Russian Baptists & Spiritual Revolution 1905-1929*. Indiana University Press. 2005. 320 p.
5. Michel Tissier Departing from Orthodoxy in Russia: 1905 – 1914 *In Revue d'histoire moderne & contemporaine*. 2010. Issue 4. Volume 57-4. URL: <https://www.cairn.info/revue-d-histoire-moderne-et-contemporaine-2010-4-page-124.htm#no369> (дата звернення: 20.05.2024)

6. John White Three Periods of Awakening in Eastern Slavic Lands *Theological Reflections: Eastern European Journal of Theology*. 2013. pp. 244-258 URL: <http://reflections.eeit-edu.info/article/download/72232/67233>. (дата звернення: 20.05.2024)
7. Павлюк Г. В. Баптисти Волинської губернії та Російська імперія. До питання про державно-церковні відносини (друга половина XIX – початок XX ст.). *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Сер. : Історичне релігієзнавство*. 2010. Вип. 3. С. 167-178.
8. Проданюк Ф., Меренков Г. Історія євангельських християнських баптистів на теренах України (сер. XIX - 1929). *Науковий журнал «Графе»*. 2022. №3. С. 24-30. <https://doi.org/10.55315/graphic.2.2021.74-80>
9. Савченко С. Від штунди до баптизму: до питання про релігійну та культурну тяглість (друга половина XIX – початок XX ст.). *Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія : Історичні науки*. 2012. Вип. 17. С. 46-53
10. Коваль О. Г., Коваль Г. П. Штундизм в середині XIX – першій чверті XX ст. Миколаїв, 2020. 120 с
11. Theodore R. Weeks Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History *Slavica Publishers*. 2013. Number 4. Volume 14. pp. 876-884 . <https://doi.org/10.1353/kri.2013.0051>
12. Полное собрание законов Российской Империи (далі - ПСЗРИ). Собрание третье. СПб. Гос. тип. Т.ХХІІІ: 1903. № 22581
13. ПСЗРИ. Собрание третье. СПб. Гос.тип. Т.ХХІV: 1904. № 25495
14. Центральний державний історичний архів України, м.Київ (Далі - ЦДІАК України). Ф.442. Оп.885. Спр. 92. Арк. 1-7
15. ПСЗРИ. Собрание третье. СПб. Гос.тип. Т.ХХV: 1905. № 26125
16. Werth, Paul W. Arbiters of the free conscience: state, religion, and the problem of confessional transfer after 1905. *Sacred Stories. Religion and Spirituality in Modern Russia*, Bloomington, Indiana University Press. 2007. pp. 179-199
17. Циркуляр МВД № 4628 от 18 августа 1905 года *Правительственный вестник*. 1905. № 203. С. 20–24
18. Prodanyuk, Fedir Christian Denominations on the Territory of Ukraine in the First Half of the 20th Century (1900-1939) *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*: 2023. Vol. 43: Iss. 7, Article 3. pp. 3-18. DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2148.2454>
19. Циркуляр МВД 15 декабря 1911 г., № 11320. *Миссионерский Посох*. СПб. 1911. С. 499-500
20. Из письма И. П. Кушнерова. *Братский листок*. 1907. № 2; *Братский листок*. 1908. № 3
21. Безносова А.В. Антигерманская кампания в Екатеринославской губернии. 1914–1917 гг. *Питання німецької історії : зб. наук. пр. Д.:* Вид-во ДНУ, 2011. С.110-122